رولێ میرێن هوزانڤان د ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجیا سەریدا
- میرگەهێن بەهدینان و هەکاری وەك نموونە-

د. پروین رووف هادی
پشکا زمانێ کوردی- کولیژا زمانان- زانکویا دهوك/ هەرێما کوردستانا عیراق

پۆختە:

ئەدەبیاتا کلاسیکیا کوردی دناڤ باوەشا میرگەهێن کوردیدا سەرهلدایە، لەوڕا ئەڤێ قوناغا دیروکیا مللەتێ کورد ب شێوەیەکێ گشتی کاریگەریا خوە ل سەر ئەدەبیاتا کلاسیکیا کوردی و هوزانڤانێن کورد هەبوویە، نەخاسمە هندەك ژ میرێن کوردان سەرەڕای حوکمرانی و دەستهەلاتدارییا میرگەهێن خوە گرنگییەکا مەزن ب ئەدەب و رەوشەنبیریێ دایە، تەنانەت کو هندەك ژ وان رولەکێ مەزن د نڤیسین و ڤەهاندنا هوزانێدا هەبوویە و خودان بەرهەم و دیوان بوون.

ئەڤ ڤەکولینە جەخت ل سەر پەیدابوونا قوناغێن ئەدەبیاتا کلاسیکیا کوردی ل دویف میرگەهێن کوردی دکەت، هەورەسا ئەو میرێن هوزانڤان و دیارکرنا رۆلێ وان دبیاڤێ ئەدەبیات و رەوشەنبیرییێدا، دیسان ئەزموونا شیعرییا ئەڤان میرێن هوزانڤان دهێتە دیارکرن و هوزان و بەرهەمێن وان ژلایێ روخسار و ناڤەروکێڤە دهێنە دیارکرن، و ئایا دناڤ بەرهەمێن واندا بەرژەنگێن سیاسی و حوکمرانیێ دیارن یان ژی سەربوڕا وان یا هوزانکی دووری سیاسەت و دەستهەلاتداریێ بوو؟ یان ژی ل دویف رێباز و شوپا هوزانڤانێن مەزن چ ل سەردەمێ خوە یان یێن بەری خوە چووینە، و ئەو ب کیژ هوزانڤانێن مەزنێن کورد یێن هەڤچاخ یان بەری خوە کاریگەر بووینە؟

ل دووماهیێ گرنگیا ڤەکولینێ د وێ چەندێ دایە، کو دبیت خوینەر نزانیت کو هندەك ژ هوزانڤانێن کلاسیکیێن کورد میر بوون و قوناغەك ژ ژیانا خوە ژبو دەستهەلاتداریێ تەرخان کرینە، لێ دبیاڤێ ئەدەبیدا ژی دەستەکێ دەستهەل هەبوون تایبەت د نڤیسینا هوزانێدا، و دڤێ ڤەکولینێدا دێ رولێ وان ب باشتر هێتە دیار کرن.

پەیڤێن سەرەکی: *ئەدەبیاتا کلاسیکی، میرگەهێن کوردی، میرێن هوزانڤان، بەهدینان، هەکاری.*

پێشەکی:

ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجیا سەری دهێتە هژمارتن ئێک ژ قوناغێن سەرەکی و گرنگ د مێژوویا سەرهلدانا ئەدەبیاتا کوردیدا، دیروکا ڤێ ئەدەبیاتێ ل گەل دیروکا میرگەهـ و دەولەتێن کوردی سەرهلدایە و دناڤ ڤان میرگەهاندا هندەك ژ میران ژبلی سیاسەت و فەرمانڕەواییا میرگەهان رۆلەکێ باش د بیاڤێ ئەدەبیاتێدا گێڕایە، نەخاسمە رۆلێ وان میرێن هوزانڤان د میرگەهێن بەهدینان و هەکاری. ئەڤ ڤەکولینە دێ روناهیێ بەردەتە سەر رۆلێ میرێن ڤان هەردوو میرگەهان د ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجییا سەریدا.

ناڤونیشانێ ڤەکولینێ: ڤەکولین ل ژێر ناڤونیشانێ (رۆلێ میرێن هوزانڤان د ئەدەبیاتا کلاسیکییا کرمانجیا سەریدا بەهدینان وهەکاری وەك نموونە).

رێبازا ڤەکولینێ: ئەڤ ڤەکولینە ل دویف رێبازا وەسفی شروڤەکاری هاتە ئەنجامدان.

ئارمانجا ڤەکولینێ: دیارکرنا لایەنێ رەوشەنبیری و رەوشا ئەدەبیاتی ل دەف میرێن هوزانڤان د میانێ حوکمرانیا واندا ل میرگەهێن کوردی.

پرسیارێن ڤەکولینێ: ئایا رەوشا ئەدەبیاتا کرمانجیا سەری دناڤ میرگەهێن کوردیدا ب چ رەنگ بوویە؟ ئایا میرێن کورد بتنێ گرنگی ب بەلاڤکرنا زانست و زانینێ دایە یان ژی رۆل د ڤەهاندنا هوزانێدا هەبوویە؟ ئەرێ ڤان میرێن هوزانڤان بەرهەم هەبووینە؟ ئەرێ د کیژ میرگەهێن کوردیدا پتر میرێن هوزانڤان هەبوون و خودان هوزان و دیوان بوون؟ ژێدەر و سەرچاوەیێن وان بو ڤەهاندنا هوزانێ چنە؟ ئایا بەرژەنگێن حوکمرانیا وان د بەرهەمێن واندا دیارن؟

ئاستەنگێن ڤەکولینێ: ئەڤ بابەتە ئێك ژ وان بابەتانە، کو هەتا نوکە ژێدەر و سەرچاوەیێن کێم ل سەر هەنە؛ ژبەرکو بەهرا پتر ژڤان میران سەرەڕای کو ژێدەر و زانیارییێن دیروکی ل سەر هەنە لێ زانیارییێن ئەدەبی ل سەر وان زور دکێمن، هەتا هندەك ژ وان هوزانڤانان هەتا نوکە بەرهەمێن وهان نەهاتینە دیتن و دبیت ل پاشەروژێ دیار ببن.

پەیکەرێ ڤەکولینێ: ڤەکولین ژ دەروازەیەکێ و دوو تەوەرێن سەرەکی پێکهاتیە، تەوەرێ ئێکێ بەحسێ میرێن هوزانڤان یێن میرگەها بەهدینان د ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجییا سەریدا هاتیە کرن، تەوەرێ دووێ تایبەتە ب میرێن هوزانڤان یێن میرگەها هەکاری د نڤیسین و دانانا دیوانان ب زمانێ کوردیدا.

دەروازە:

پشتی ژناڤچوونا دەولەتا عەبباسی وەلاتێن موسلمانان ل سەر هژمارەکا دەولەت و میرگەهێن جوراوجور دا دابەش بوون و دناڤ واندا چەندین میرگەه ل کوردستانێ بوون، دناڤ کوچکێن وان میرگەهاندا هژمارەك ژ هوزانڤان و ئەدیبان هەبوون، د پەرتووکا

شەرەفنامەدا هاتیە کو باپیرێ وی میر شەرفخانێ بەدلیسی ددەمێ دەرکەفتن و شەڕاندا هژمارەکا مەزن ژ هوزانڤان و ئەدیبان دگەل خوە دبرن.

ددەستپێکا سەدەیێ شازدێدا کوردستان دکەڤیتە ل ژێر دەستهەلاتا دەولەتا عوسمانیدا ئەوژی پشتی میرێن کوردان ل سالا ١٥١٥ پەیمانەك دگەل سولتانێ عوسمانی گرێدای تێدا دانپێدان ب سەربەخوییا میرگەهێن کوردی د چوارچووڤێ ئیمپراتوریا عوسمانیدا هاتە کرن، د بەرامبەردا میرێن کورد پشکدارییێ د شەرێن دەولەتا عوسمانی دژی دوژمنێن وێدا بکەن(هروتی، ٢٠٠٨، ل٦٣)، لێ هەرچەندە کوردستان ب فەرمی بوو پارچەیەك ژ ڤێ دەولەتێ لێ وەلاتێ کوردان نەکەفتە ژێر کاریگەریا زمانێ تورکی ئەوژی ژبەر دوو ئەگەران: ئێك: هەتا وی سەردەمی و دەمەکێ درێژ پشتی هینگێ ژی زمانێ فارسی زمانێ هوزان و ئەدەبیاتێ بوو نەکو زمانێ تورکی و یا دووێ: ل گورەی پەیمانا کوردان کو میرێن کورد دگەل دەولەتا عوسمانی گرێدای دەستهەلاتا عوسمانی مافێ دەستێوەردانێ دکاروبارێن میرگەهێن کوردیدا نەبوو، لەورا میرگەهێن کوردان ژلایێ میر و حاکمێن کوردان ڤە دهاتنە برێڤەبرن وان گرنگی ب ئاڤاکرنا مزگەفت و مەدرەسەیان ددا و زانا و مەلا ژ ناڤخو و دەرڤەی کوردستانێ دئینان، ئەڤێ چەندێ کاریگەریا ل سەر پەیدابوونا گەشەکرنەکا زانستی و ئەدەبی هەبوو، هەر دڤی دەمیدا دەستپێکێن نڤیسینێ ب زمانێ کوردی پەیدا بوو (دوسکی، ٢٠٠٨، ل٢٦).

هەرچەندە بەدلیسی ئاماژەدایە کو هوزانڤانێن کورد ل سەدەیێ ٩ کوچی/١٤زهوزان ڤەهاندینە، لێ ئەوی ناڤێ چ ژ وان هوزانڤانان نەئینایە، ئێکەم هوزانڤانێ کورد ئەوێ ناڤێ وی د ژێدەراندا هاتی میر یەعقووب بەگێ زرکی یە ئەوێ میراتیا ل میرگەها دەرزینی دکر و ل سالا ١٥٧٩مریە و بو ماوێ ٢٥ سالان حوکم کریە. شەرەفخان دیار دکەت کو ئەڤ کەسە مروڤەکێ سوفی بوو و د هوزانێن ویدا رامانێن (الوحدة المطلقة) ددیار بوون (بدلیسی، ٢٠٠٦، ج١، ص٢٣٩)، پتریا هوزانێن وی ب زمانێ کوردی بوون لێ بەرهەمێ وی د بەرزەنە و هەتا نوکە نەهاتینە دیتن، ب ڤی رەنگی ل سەدەیێ ٩-١٠کوچی/ ١٥-١٦زاییینی دەستپێکا ئەدەبیاتا کلاسیکییا کرمانجییا سەرییە و ئەڤ ئەدەبیاتە بو ئێکەمین جار دناڤ میرگەهێن کوردی و ل سەر دەستێ میرەکێ کورد پەیدا بوویە.

هەر د قوناغا دەستپێکا کلاسیکێن کرمانجدا دشێن ئاماژەیێ ب هندەك هوزانڤانێن دی بدەین کو ب تنێ هوزانەك یان چەند دانەیەك ژ بەرهەمێن وان گەهشتینە مە وەك حەمیدی شاعرێ کوچکا میرێ بەهدینان سولتان حسێن بەگی (مرن ١٥٧٣ز) (دوسکی، ٢٠١٩، ل٢٣) و ئەحمەدێ کاتب کو نڤیسەرێ دیوانا میر قوباد بەگێ بەهدینان(مرن١٥٨٤) بوو (بادی، ٢٠٢١، ل٢٥٠). پشتی ڤێ قوناغێ چەندین هوزانڤانێن دی دهێن وەکی مەلایێ جزیری، فەقیێ تەیران و عەلیێ حەریری ئەحمەدێ خانی و مەلا رەمەزانێ

عەبباسی هاتن کو ئەڤە ب دروستی قوناغا داهێنانا ئەدەبیاتا کلاسیکییا کرمانجییا سەرییە (گولی، ٢٠١٦، ل٤٠)، پشتی هینگێ ب ١٠٠ سالان ئانکو ل نیڤا دووێ ژ سەدەیێ ١٨ و نیڤا ئێکێ ژ سەدەیێ ١٩ هوزانڤانێن کرمانجی د قوناغا چاڤلێکرنێڕا بورینە، ئانکو چاڤلێکرنا هوزانڤانێن بەری خوە، وەك پەرتوویێ هەکاری چاڤ ل مەلایێ جزیری کریە و فەق رەشیدێ هەکاری بو فەقیێ تەیران و حارسێ بەدلیسی بو فەقیێ تەیران. (دوسکی، ٢٠٠٤، ل٨-٩)

١- رولێ میرێن هوزانڤان یێن میرگەها بەهدینان د ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجیدا

دسەردەمێ نویدا بیاڤێ ئەدەبیاتێ نەخاسمە هوزانێ بەلاڤبوونەکا باش ب خوەڤە دیتیە و بوویە جهێ گرنگیدانەکا مەزن ژلایێ میرێن هەمی میرگەهـ و دەولەتێن کوردانڤە، و "پێشڤەچوونەکا خورت هاتە مەیدانێ و کارتێکرنەکا بهێز ژلایی ئەوان میر و پاشایانڤە لێ هاتە کرن ب پەیدا کرنا ژێدەرێن زانستی و ئەدەبی ل بەردەستێ وان یان ژی ب دانا خەلات و دیاریان ئەوێن بو هەمی تەخ و چینێن جڤاکی دهاتنە پێشکێش کرن، نەمازە چینا هوزانڤانان، لەڕا دێ بینین هوزانڤان دەرکەفتن و داهێنان د بەرکارێ خوەدا دکرن". (دێرەشی، ٢٠١٥، ل٢٨)

ئاشکەرایە میرگەها بەهدینان پێگەهـ و مەلبەندەکێ رەوشەنبیری یێ مەزن بوو دهەمبێزا وێدا کو پایتەختێ وێ باژێرێ ئامێدیێ بوو، پویتەپێدانەکا مەزن ب بەلاڤکرنا زانست و زانینێ دهاتە دان، لەوڕا چەندین مەدرەسەیێن زانستی و ئایینی هاتینە ڤەکرن مینا مەدرەسەیا قوبەهان و سەییدخان و مورادخان و ئیمام قاسم و مەیدان و مزگەفت مەزن(ریکانی٢٠٢٠، ، ١٢-٢٠). هەر سەبارەت ئەڤێ چەندێ بەدلیسی دبێژیت کو "بەهدینان جهێ زانان و چاکێن دیندارە، لەوڕا میرێن بەهدینان گەلەك مەدرەسە و مزگەفت ئاڤا کرینە کو خەلکێ زانان و پڕبەرهەم بەرێخوە ددەنێ و مفایێ ژ زانستێ د وان مەدرەسەیاندا دبینن".(البدلیسی، ٢٠٠٧، ج١، ص١٣٦)، ئێك ژ وان قوتابخانەیێن رۆلەکێ بەرچاڤ د رێڤەبرنا ئەدەبیاتا ڤێ دەڤەرێ هەبوو مەدرەسەیا قوبەهان بوو ئەوا ژلایێ میر سولتان حسێنێ وەلی هاتیە ئاڤاکرن کو "مینا زانینگەهەکا خواندنێ یا مەزن بوو ل هەمبەر زانینگەهێا ئەزهەر یا مسری بوو و پەیوەندی دگەل هەبوو و هژمارەکا مەزن ژ پەرتووك و ژێدەرێن زانستی تێدا هەبوون" (بادی، ٢٠٢١، ل٤٦).

ژڤەرێژا ئەڤا بووری هەر زوی چەندین هوزانڤان دناڤ میرگەها بەهدیناندا پەیدا بوون ؛ ژبەرکو ئەڤ ڤەکولینە تایبەتە ب وان هوزانڤانان کو میرێن میرگەهێ بوون، لەوڕا دێ ب کورتی ئاماژەیی ب هندەك هوزانڤانێن پێشەنگێن بەهدینان دەین کو بووینە بەرێ بناخەی ژ بو هوزانا کلاسیکی ل ڤێ میرگەهێ وکەڤنترینێ وان هوزانڤانەکە ب ناڤێ (حەمیدی) کو د سەردەمێ سولتان حسێنێ وەلیدا ژییایە و هوزانەك ژ ٢٨ مالکان ب زمانێن

(كوردى، عەرەبى، فارسى و توركى) ڤەهاندییە. هەروەسا هوزانڤان ئەحمەدێ كاتب كو نڤیسەرێ میر قوباد بەگی بوو و هوزانەك بتنێ ژ بەرهەمێ وی گەهشتیە مە و ئەڤ هەردوو هوزانە ژ كەسێن نزیكی میران بوو(دوسكی، ٢٠١٩، ل٢٣و١٢٨)، هەر ل سەدەیێ شازدە ئاماژە ب میرێ بەهدینان قوباد بەگی هەنە كو هوزان ڤەهاندبن لێ هەتا نوكە ئەڤ هوزانە نەهاتینە دیتن (كەشكول،www.qalamos) ، هەروەسا ل ناڤەراستا سەدەیێ ١٧ مەلا رەمەزانێ عەبباسی پەیدا بوو، كو ژ ناسناڤێ وی دهێتە زانین كو ئەو ئەندامەكی مالباتا میرێن بەهدینان بوو و ژ بەرهەمێ وی ژی ب تنێ ئێك هوزان گەهشتیە مە(گولی، ٢٠١٦، ل٤٢)، و ژڤان نموونەیان دهێتە زانین ژمارەیەكا باش ژ هوزانڤانان ل بەهدینان پەیدا بووینە و خودان بەرهەم بوون، لێ ژ بەر بارودوخێ كوردستان تێدا بوری ناڤێن گەلەگ ژ وان و بەرهەمێن ون نەگەهشتینە مە.

١- **محەمەد تەییار پاشا**: ئێك ژ میرێن هوزانڤان یێن كلاسیك ل میرگەها بەهدینان و دناڤبەرا ١٧٨٤-١٨٢١ز ژیایە، ناڤێ وی ب دروستی محەمەد تەییار كورێ ئیسماعیل پاشا كورێ بەهرام پاشا كورێ زوبەیر كورێ سەعیدخانێ دوویێ كورێ یووسف بەگی كورێ سەعیدخانێ ئێكێ كورێ سەییدخان كورێ قوباد بەگ كورێ سولتانی حسێنێ یێ ناڤدار ب حسێنێ وەلی یە(ریكانی، ٢٠١٩، ل٦٦٧).

محەمەد تەییار بچووكترین كورێ ئیسماعیل پاشای بوو، پشتی مرنا بابێ وی ل سالا ١٧٩٨ وەسیەت كر كو ئەو دەستهەلاتێ ل میرگەهێ وەربگریت، و هەر تشتەك بكەڤیتە ژێردەستێ وی، لێ ئەڤ چەندە بوو ئەگەرێ نەرازیبوونا برایێ وی موراداخانی و ژ ئەنجامێ ڤێ چەندێ ململانێیەكا دژوار دناڤبەرا واندا پەیدا بوو و د ئەنجامدا مورادخانی شیا هەر دوێ سالێدا تەییار پاشای لابدەت، و تەییار پاشا بەرەڤ كەلا قومریێ ل دەڤەرا بەرواریان چوو و خوە ئاسێ كر و پشتی چەندین شەڕان دوومـاهیێ ل سەر وێ یەكێ رێكەفتن، كو مورادخان ببیتە میرێ ئامێدیێ و محەمەد تەییار پاشا ببیتە میرێ ئاكرێ، پاشی دناڤبەرا سالێن ١٨٠٠-١٨٠٤ ببوو میرێ دهوكێ، و ل سالا ١٨١٣ میرێ زاخو بوو(ریكانی، ٢٠١٩، ل٦٥٩).

ئەو دەمێ میر محەمەد تەییاری تێدا ژیای قوناغەكا پڕی زانست و ئەدەبیات بوو، ل بازێرێ ئامێدیێ هژمارەكا زانایێن مەزن بەرچاڤ بوون وەك: مەلا مەحموودێ بەهدینی و مەلا یەحیایێ مزووری و مەلا صالحێ ئاكرەیی و كومەكا هوزانڤانێن كلاسیك ژی پەیدا بوون، مینا مەلا مەنسوورێ گێرگاشی و بەكر بەگێ ئەرزی و سەیفیێ شوشی و گەلەكێن دی (بادی، ٢٠٢١، ل ١٣٨-١٣٩). ژلایەكێ دیڤە ڤەكرنا قوتابخانە و ناڤەندێن زانستی ژلایێ میرێن ئامێدیێڤە و هاندانا وان ژبو بەلاڤكرنا زانستێن شەرعی و ئایینی و ئەدەبی پێنگاڤەكا مەزن بوو دهاتە دیتن، لەورا دێ بینین كو میر محەمەد تەییار ژ ڤێ رەوشێ بێ ئاگەه نەبوو و ڤی هوزانڤانی وەكی گەلەكێن دی شەیدایێ مەلایێ جزیری بوویە و ژ ئەنجامێ ڤێ چەندێ

دانەیەك ژ دیوانا وی ب ڕێنڤیسەكا جوان و ب دەستێ خوە نڤیسیە و ل دووماهیا دەستنڤیسا خوەدا ب ڤی رەنگی خوە دایە نیاسین:" حقیر التقصیر محمد طیار بن اسماعیل باشا العباسی أصلاً العمادی وطناً". ئەڤ دەستخەتە ل سالا ١٢١٣ك/١٨١٥ز نڤیسیە ول پەرتووكخانا مەلا تەهایێ كوڕێ شێخ مەزهەرێ مایی هاتیە پاراستن. (محمد طیار باشا، ١٢٣١مش، ل١٤٥).

دەربارەی ئەزموون و سەربوڕا وی یا ئەدەبی گەلەك زانیاری بەردەست نینن، لێ ژ هوزانێن وی یێن بەردەست دهێتە زانین كو هوزانڤانەكێ دەستهەل و شارەزایە. مەلا ئەنوەرێ مایی د پەرتووكا (أكراد فی بهدینان) دبێژیت" محەمەد تەییار پاشا هوزانڤان و توڕەڤان بوویە، وی هوزان ب زمانێن كوردی و فارسی هەنە، ئەز ل سەر هندەك هوزانێن وی یێن كوردی ب ڕێنڤیسا وی یا جوان هەلبوویمە و من دیتیە كو د نازك و جوان و ب ریتمەكت خوەشە، وی هندەك هوزانێن مەلایی جزیری كرینە پێنج خشتەكی و داهێنانا خوە یا شعری ب جوانترین خەمل دیار كریە".(المایی، ٢٠١١، ص٢٢٠-٢٢١).

محەمەد تەییار پاشای د هوزانین خوەدا ناسناڤێ (غەریبی) بو خوە هەلبژارتیە، سەبارەت ئەگەرێ هەلبژارتنا ئەڤی ناسناڤی دوو بوچوون هەنە، هندەك دبێژن ژبەركو ئەوی بو ماوەیەكی ژ باژێرێ خوە دوور بوویە لەوڕا ناسناڤێ (غەریبی) هەلبژارتیە، لێ ب باوەریا سەعید دێرەشی دبێژیت كو محەمەد تەییار پاشا میراتگرێ شەرعیێ میرگەها بەهدینان بوول ێ دەلیڤە و كاودانان نەهێلایە ئەو ب میراتیێ شاد ببیت، لەوڕا ئەوی خوە د وەلاتێ خوەدا ب (غەریب) و تەنگەزار دیتیە(دوسكی، ٢٠١٩، ١٤٧؛ دێرەشی، ٢٠١٧، ل٩).

هەروەسا ڤی هوزانڤانی هژمارا (٩٢) وەك ناسناڤەكێ دی بو خوە هەلبژارتیە و ئەڤ هژمارە ل دویف هژمارا حسابا ئەبجەدی دبیتە هژمارا پەیڤا (محەمەد) كو ناڤێ هوزانڤانییە(بادی، ٢٠٢٠، ل ١٦٣).

ژبەرهەمێن ئەڤی میری، ژبلی نڤیسینا دانەیەكا جوان ژ دیوانا مەلایێ جزیری، دیوانەكا شیعرییا تەمام هەیە، كو ژ ٩٢ لاپەران پێكهاتیە و هوزانێن وێ ل دویف ئەلفوبێیا ئەبجەدی هاتینە ڕێزكرن، و سەرجەمێ هوزانێن وی ١٥٢ هوزانن كو ٩٢ ژێ قەسیدەنە و ٣٢ چوارینن و ٢٨ ژی پێنج خشتەیینە. (دوسكی، ٢٠١٩، ل١٤٧).

ل دووماهیا دیوانا خوە نڤیسەرێ دەستخەتی ئەڤ گوتنە ب زمانێ فارسی نڤیسیە" تمام شد غزلیات جانفدای غمزدای غریبی قدس سرہ العزیز، كمالات أو از شرح مستغنی است چنانكه مشهورند= غەزەلێن جانفیدایێ خەمگینێ غەریبی (قدس سره العزیز) ب داوی هات، شروڤەیا رەوشا وان یا هێژا پێدڤی نینە چونكە ئەو ب خوە گەلەك بناڤودەنگن".(دوسكی، ٢٠١٩، ل١٥٠).

محەمەد تەیاری پاشای پتریا هوزانێن خوە ب زمانێ فارسی نڤیسینە، ژ سەرجەمێ هوزانێن وی بتنێ (٩) هوزان ب زمانێ کوردینە و یێن دی ب فارسی ڤەهاندینە، پێنج ژ هوزانێن کوردی پێنج خشتەکینە کو چوار ژ وان ل سەر غەزەلێن مەلایێ جزیرینە و یا پێنجێ ل سەر غەزەلەکا پەرتوویێ هەکاری ڤەهاندییە، ئەڤە رامانا وێ ئەوە کو زور ب مەلایێ جزیری داخبار بوویە، هەروەسا هوزانێن پەرتوویێ هەکاری ژی کو ل وی دەمی میراتی میرگەها هەکاری دکر گەهشتبوونە دەستێ وی و ئەوی ئاگەهـ ژ هوزانڤانێن سەردەمێ خوە هەبوو.

ب گشتی میرێن بەهدینان بایەخدانەکا مەزن ب مەلایێ جزیری دایە، نەخاسمە ئەو میرێن هوزانڤان کو ژێدەر و سەرچاوەیێن وان بوویە د ڤەهاندنا هوزانێدا، سەبارەتێ ڤێ چەندێ دکتور محەمەد عەلی قەرەداغی دبێژیت" بایەخدانی میرانی عیمادییە بە دیوانی مەلایی جزیری ئەو بایەخدانەی کە دوو فلیقانە و دووسەرەیە و لە لایەکەوە زانا و کەلەمەلامانی ئەو سەردەمە هەر کەسێ ل ئاستی خویەوە بە شێوەیەك لە شێوەکان خزمەتی پارچەیەك یان چەند پارچەیەك یان بگرە سەرجەمی شیعرەکانی مەلایی جزیریان کردووە و بە بیروبوچوونی خویان شەرحیان کردووە و مانایان لێکداوەتەوە".(قەرەداغی، ٢٠٠٦، ل٩).

بو نموونە د پێنج خشتەیەکێدا ل سەر هوزانا مەلایێ جزیری دبێژیت:

بێ غەمێ عشقێ (غەریبی) چ حاصل ژێ مەلێ
دلبەرا عشوە پەری زولف و سەلاسل ژ مەلێ
مەششها نازك و مەستانە وبر دل ژ مەلێ
هاتە دەستێ مە د رەقصێ ودگو: بل ژ مەلێ
دەست ب کەس دی د سەمایا کو (مەلا) تێ نادەم (دوسکی، ٢٠١٩، ل ١٦١)

هەر د پارچە غەزەلەکا دیدا د چوارچووڤێ پێنج خشتەکی ل سەر غەزەلەکا مەلایێ جزیری ڤەهاندییە شیایە ب هوزانا خوە یا بهێز دەربڕینێ ژ بابەتێ عشق و ڤیانێ بکەت:

ب غەریبی دلێ مەسروور صیفەت
رەقصی سەرخوەش و مەخموور صیفەت
مەستیا بادەئێ ئەنگوور صیفەت
ڤ (مەلێ) سوڕ پەرییا حور صیفەت
سەد مەلك دەست ب دەستن چەپ و راست

(دوسکی، ٢٠١٩، ل ١٥٩)

هەروەك دیار بووی کاریگەریا مەلایێ جزیری ل سەر محەمەد تەییاری ئاشکرایە و دبیت ژ ئەگەرێ ڤێ کاریگەری و داخباربوونێ دەست ب ڤەهاندنا هوزانێ کربیت نەخاسمە ئەوی دانەیەك ژ دیوانا جزیری ب دەستخەتێ خوە نڤیسیە، د هوزانێن ویدا دیار دبیت کو وی

هەولدایە ژلایێ شێواز و دارێتنا هوزانێڤە چاڤ ل جزیری بکەت و گەلەک پەیڤ و زاراڤ ژ جزیری وەرگرتینە. کەواتە جزیری ئیلهام و ژێدەرێ وی یێ شیعری بوویە.

ژلایەکێ دیڤە د پێنج خشتەکییەکا دی ل سەر غەزەلەکا میرێ هەکاری مستەفا بەگی ڤەهاندییە و تشتێ سەرنجراکێش دڤێ هوزانێدا تێکهەلکرنا بەرهەمێ دوو میرێن هوزانڤانە، ئێک ل بەهدینان و یی دی ل هەکاری:

دوو ئەفعان رەنگێ رەشتوزن سەرێ زولف

دوو هندو مەستێ جانسوزن سەرێ زولف

دوو جادوو سحرئاموزن سەرێ زولف

ژبادێ صوبحێ ئالوزن سەرێ زولف

وەیا مەستن ژ بێهنا مسکێ ئەذفەر

نزانم ئەڤ چییە دەردێ هناڤان

مە نینە صەبر و راحەت وەقت و گاڤان

(غەریبی) ئەم کەتن وان بەند و داڤان

یەقین (پەرتۆ) نەظەر کربوو ل چاڤان

کو ما مەستە وەکو مەخموور و ئەبتەر

(دوسکی، ٢٠١٩، ل١٥٧).

دیارە ئێک ژ ساخلەتێن ڤەهاندنا قالبێ پێنج خشتەکی ئەوە، کو هوزانڤانێ ئێکێ یی کاریگەرە ب هوزانڤانێ دووی و دناڤ ئەڤی میرێ هوزانڤاندا دیار دبیت کو ئەو ب پلا ئێکێ ب مەلایێ جزیری کاریگەرە و ب پلا دووێ ب پەرتۆیێ هاکاری داخبارە.

هەروەک بەری نوکە هاتیە دیارکرن کو ناسناڤێ خوە یێ شیعری کریە غەریبی؛ ژبەرکو ماوەیەکێ ژ ژیانا خوە دووری باژێرێ ئامێدیێ بوراندیە و ئەڤ هەستێ غەریب و دەربەدەریێ رەنگڤەدانا خوە دناڤ هوزانا ویدا کریە:

ژارم ژ دەستێ فورقەتێ   دیسا ل من سەردا غەمان

کوشتم ب دەردێ حەسرەتێ   من صەبر و طاقەت قەط نەمان

راحەت مەبر یەکسەر ژ دەست   جوهنێ خومار و مەی پەرەست

رەشمار ب گەڕ هاتن د مەست   هەژیان ل دور سەلوا جوان

و ل دووماهیا ڤێ شیعرێ فیغان و فەریادێن خوە ژ دەردێ زەحمەت و نەخوەشییا دوور بوونێ ددەتە دیارکرن:

فەریاد و ئەفغان من غەریب   هەر تێن ژ بەر جەورا رەقیب

مە ژ زەحمەت و هیجرا حەبیب   نالی گەهانە ئاسمان

(دوسکی، ٢٠١٩، ل١٥٣)

ئەڤ جورە هوزانا دچیتە دچوارچووڤێ هوزانا (خەرببیێ)دا و ئیکە ژ وان بابەتان، کو ژ کەڤندا هوزانڤانێن کلاسیك د هوزانێن خودا باس کرینە" ئەڤ خەریبییە ژ جهی یان دەمی، ئەڤ هەستکرنە پشتی دوورکەفتن و ژێکجودابوونێ دهێت، هەروەسا پتر ژ هەمی مروڤان هوزانڤان خودان هەستەکێ نازکە و ئەو دزانیت ب دروستی بشێت ئەڤی هەستێ گرێدای ب بیرهاتنێن ویڤە ل هەر جهەکی و هەر دەمەکی وەسف بکەت".(دوسکی، ٢٠٢٢، ل٢٩٢)

هەر ژ کاریگەریا ڤێ خەرببیا خوە بو باژێرێ ئامێدیێ د هوزانەکا خودا ب زمانێ فارسی داخوازێ ژ بایێ سپێدێ دکەت کو سلاڤێن وی دگەل خو بو خوەشتڤیێن وی ل باژێری ببەت:

ای نسم سحر امروز مبارك بادی

كه نویدی برخسته ز یاران دادی

من نمی دانم كه تاتار رسیدی امروز

یا كه از جانب احباب سر عمادی

(دوسکی، ٢٠١٩، ل١٤٨-١٤٩)

(ئەی بایێ سپێدێ ئەڤرو تو بایەکێ پیروزی، تە مزگینیەك ژ یاران بو من ئینایە، ئەز نزانم کو تو ئەڤرو وەك تەتەر هاتی یان ژلایێ خوشتڤیێن ل سەرێ ئامێدیێ؟).

هەروەسا بابەتێ پێگوتنی ژی دهوزانێن ویدا دیارن، مینا ئەو هوزانا ب مرنا شێخ عەبدولرەحمانێ شۆشی گوتی و تێدا ئاماژە ب سالا مرنا وی ژی دایە:

مفخر صوفیه عبدالرحمن

مردم باصره انسانی

فیض باب از مدد شیخ قصیر

ناهج و معتقد گیلانی...

غفر الله له مولانا

الباری بالرحمه و الرضوان

زین تغابن بطلب لفظ غرام

سال تاریخ وفاتش دانی

(دوسکی، ٢٠١٩، ل١٤٧)

و پەیڤا غرام ب حسابا ئەبجەدی ل هەمبەر سالا ١٢٤١مش/١٨٢٦زاییینی دهێت و ئەڤە سالا مرنا شێخ عەبدولرەحمانێ شۆشییە.

تشتی بالکێش ئەوە کو دهوزانێن محەمەد تەییاریدا هیچ بەرژەنگێن سیاسی و حوکمرانییا وی ناهێنە دیتن، لێ بتنێ د هوزانەکا خودا ئاماژە حوکمێ برایێ خوە

مورادخـانی دایـه دەمـی هاتیـه سـەر تـەختێ میراتیـا میرگـەها بهـدینان، هەرچەنـدە ژ ژێـدەرێن مێژوویی دهێتە زانین کو پەیوەندیێن هەردوو برایان نەخوەش بوون، لێ د ڤێ هوزانێدا دهێتە زانین دبیت پشتی کوهەردوو برا پێکهاتبن ئەڤ هوزانە ڤەهاندبیت؛ چونکە ژ بابەتێ هوزانێ دیـارە کـو کەیفخوەشـی پێڤـە دیـارە و داخـوازا پاراسـتنا برایـێ خـوە و ب سـەرکەفتنا وی ژ خودێ دخوازیت، لێ د دێرەکێدا گلەییێ، دکەت کو ئەو بو ئاهەنگا دانانا مورادخـانی بـو سەر تەختی نەهاتیە ڤەخواندن! و ئەڤ هوزانە ژی ب زمانێ فارسی ڤەهاندییە:

مژده باد ای دل که دیگر نوبت عشرت رسید

غنچه اقبال و دولت د عمادی بشکفید

یعنی نجل پادشاه کامران سلطان مراد

پرور دین محمد صاحب بخت سعید...

آیت (فالله خیر حافظاً) حرزش بود

رایت (نصر من الله) پیش او باد برید

چونکه عمری شد غریبی من دعاگویم مدام

شرط نبود از وفاداری فراموشم کنید

(دوسکی، ٢٠١٩، ل١٤٨).

مزگینـی بـو تـە ئـەی دل کـو ئێـدی نوبـەتا خوەشـیان هـات و پشـکوژا ئیقبـالێ و دەولەتێ ل ئامێدیێ بشکفت، ئانکو سولتان موراد کورێ مەزنێ پاشایێ کامیران، پەیرەوێ دینـێ محەمـەدی و خودانێ بـەختێ شـاد... ئایەتا (فاللـە خیـر حافظـاً) وی بپارێزیـت و ئـالایێ (نصر من الله) ل دەف وی وەکو نامەبەرەکی بیت، ئەی غەریبی ئەڤە تەمەنەکێ ئەز بەردەوام دوعایان دکەم، مانە مەرجە کو ژ وەفاداری هەوە ئەز ژبیر نەکربام!)

٢- میر ئیسماعیل پاشا کورێ میر محەمەد تەییار پاشا:

ئـەڤ میـرە دناڤبـەرا سـالێن ١٨٢٢-١٨٣٢ میراتـی ل کـەلا ئـاکرێ دکـر، ل سـالا ١٨٣٦ ئیسـماعیل پاشـای میراتیـا میرگـەها بەهـدینان وەرگـرتیـە و هـەتا سـالا ١٨٤٢ بـەردەوام بـوو، ئانکو ئەو دووماهیک میرێ بەهدینانە، پشتی کەفتنا میرگەهێ ژی ئەو چەندین پوست د دەولـەتا عوسـمانیدا وەرگرتبـوون، دناڤبـەرا سـالێن ١٨٥١-١٨٥٢ و بـو مـاوەیێ سـالەکێ ببوو والیـێ شەهرەزورێ پاشی ڤەگەریا بەغدایێ و ل سالا ١٨٦٣ هەر بـو مـاوەیێ سـالەکێ ببوو قایمـەقامێ باژێرێ مووسل و ل ١٨٦٩-١٨٧٠ ببـوو موتەسـەرفێ (پارێزگـەرێ) کەربـەلا.(رێکانی، ٢٠٢٢، ل١١٧-١٢٠

سـەبارەت رۆلـێ وی وەکـو هوزانڤان و نڤیسـەر، ئیسـماعیل ئێـک ژ وان میـران بـوو کـو گەلـەک گرنگـی ب نڤیسـنیا ئـەدەبیات و هـوزانێ دایـە و بەلگـە ژی بـو ڤـێ چەنـدێ ئـەوی دانەیـەک ژ دیوانـا مـەلایێ جزیـری ب دەسـتێ خـوە نڤیسـیە، هەروەسـا ئـەوی هـوزانێن چەنـدین

هوزانڤانێن کلاسیک یێن کورد و فارس و تورکان ب دەستخەتەکێ جوان نڤیسیە، وەکو دیوانا فوزوولی و مەولانا ب زمانێ تورکی و حافزێ شیرازی و جامی و سەعدیێ شیرازی ب فارسی و هوزانێن لاغەری ب زمانێ کوردی. لێ ئەوی هەولا نڤیسینا هوزانێ نەدایە و بتنێ هەتا نوکە ئێك هوزانا وی ب زمانێ فارسی هاتیە دیتن و ب گوتنا (من کلام اسماعیل العباسی) ئاماژە دایە کو ئەڤ هوزانە ژ ڤەهاندنا وی ب خوەیە. و ددێرا دووماهیا وێدا هاتیە:

گفتم اش سمع کن این پند مشو با افسون

هرچه داری شه من دارد و تاج اش افزون

(اسماعیل پاشا، دەستنڤیس، ١٢٦٠مش).

دوو: رولێ میرێن میرگەها هەکاری د ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجیا سەریدا:

ب گشتی دناڤ دیروکا ئەدەبیاتا کلاسیکیا کوردیدا، نەخاسمە ئەدەبیاتا کرمانجییا سەریدا، قوناغەك ژ ئەڤێ ئەدەبیاتی دناڤ باوەشا میرگەها هەکاریدا پەیدا بوویە، لەورا دێ بینین کو هژمارەك ژ میرێن هەکاری، ژبلی میراتی و دەستهەلاتا سیاسی گرنگی ب زانست و زانین ب تایبەتی د بیاڤێ ئەدەبیات و نڤیسین و هوزانێ دایە، هەتا کو هندەك ژ وان دیوانەکا تەمام یا هوزانێ هەیە و هندەك ژوان چەندین پارچەیێن هوزانێن وان هاتینە دیتن، لێ ژبەر کاودان و بارودوخێن نەخوش و نالەبار یێن کوردستانێ بەرهەمێ وان بەرزە بووینە، لەورا دڤێ ڤەکولینێدا دێ هەول دەین ئەڤ قولاچکا تارییا دناڤ ئەدەبیاتا کرمانجییا سەریدا روون بکەین ب دیارکرنا رۆلێ میرێن هەکاری دڤەهاندنا هوزانێدا و بابەت و ناڤەرۆکێن هوزانێن وان دیار بکەین.

کومەکا مەزن ژ میرێن میرگەها هەکاری گرنگی و پویتەیەکا مەزن ب زانست و زانینێ ب گشتی و ئەدەبیاتێ ب تایبەتی داینە، و هندەك ژ وان دەستەکێ باش د نڤیسینا هوزانێدا هەبوو، هەر ئێك ژ وان ل دویف زانیارییێن بەردەست و بەرهەمێن وان ئەوێن بەردەست دێ ئاماژە ب رۆلێ وان دەین.

١- **میر عمادەددینێ هەکاری:** ئێك ژ وان میرێن هوزانڤانە کو بو ماوەیەکێ دناڤ میرگەهەها هەکاریدا حوکم کریە، ناڤێ وی عمادەددین کوڕێ یەحیا بەگ کوڕێ زەکەریا خان بەگییە، دناڤبەرا سالێن ١٦٣٤-١٦٣٩ حوکم کریە.(گولی، ٢٠١٧، ص٧٥-٧٦)، و هەروەك میرزا محەمەدێ یازجی دبێژیت ئەو "میرەکێ خودان شیان د میرگەهەکە بهێزدا بوو"(یازجی، ٢٠١٢، ٦٧). دەمێ بابێ میر عمادەددینی مری هێشتا ئەو و برایێن وی زاروك بوون، و هەروەك د ژێدەراندا هاتی مام و کەسوکارێن وی ستەمەکا مەزن لێکرن و ئەو بو ماوەیەکێ درێژ دناڤبەرا دەولەتا عوسمانی و سەفەوی و میرگەهێن کوردیدا دەربەدەر بوو، لێ ل سالا ١٦٣٣ شیا بازێرێ جولەمێرگێ کو پایتەختێ میرگەهێ بوو بستینیت و خوە وەك میر راگەهاند.(یازجی، ١٤٠١هـ.ش، ٢١، ص٧٠٤- ٧٢١).

ئەڤ میرێ هوزانڤان هەڤچاخێ مەلایێ جزیری بوو، دیارە پەیوەندییەکا هەڤالینی یا بهێز دناڤبەرا واندا هەبوو،بەلگە ژی ئەو دانوستاندنا هوزانکییە ئەوا دناڤبەرا هەردوویاندا کو ددیوانا مەلایێ جزیریدا دهێتە دیتن. ئەڤ دانوستاندنا هوزانکی دهێتە هژمارتن وەك ئێکەم دانوستاندنا هوزانکی د ئەدەبیاتا کوردیدا دناڤبەرا مەلایێ جزیری و میرەکێ هوزانڤاندا هاتیە ئەنجامدان، ئەڤی میری شیایە ددارشتن و ڤەهاندنا ئەڤێ هوزانێ وەسا بهێز داریژیت، کو ئاستێ هوزانا خوە بگەهینیتە ئاستێ هوزانا مەلایێ جزیری.

ددەستپێکا هوزانێدا جزیری ب سلاڤەکا گەرم دەستپێدکەت و پەسنا میری عیمادەددینی دکەت و وی هێژای هەمی ناسناڤێ بەرز و بلند دبینیت:

سەلاما من ئەناخوانی سەحەرگەهـ گەوهەر ئەفشان بت
ب خدمەت عەرض سولتانی عەبیر و عەنبەر ئەفشان بت
ب صوورەت ئەمرێ سولطانی سەرئەلقابێ زەرئەفشان بت

(جزیری، ٢٠٢٢، ٣١١)

میر بەرسڤا وی ب سلاڤەکا پڕی بێهنێن خوەش و گولاڤان ددەت کو دلێ مروڤان پێ خوەش بیت، ل ڤێرێ دیار دبیت کو میر عمادەددین ب دیتنا جزیری کەیفخوەش بوویە:

سەلاما صانعی قادر مەلا دا پێ موعەططەر بی
موفەڕڕەح بت مە لێ خاطڕ پەیاپەی لێ موکەڕڕە بێ
ژجاما خاطرێ عاطڕ مە ژی ئایینە ئەنوەر بێ

(جزیری، ٢٠٢٢، ٣١١)

دڤێ دانوستاندنا هوزانکیدا وەسف و پەسنەکا مەزن دناڤبەرا هەردوو هوزانڤانان‌دا هاتیە ئالوگور کرن، دەمێ میر پەسنا جزیری دکەت دبێژیت ئەی مەلا تو د هەرێما ئاخفتن و زمانیدا وەکو شاهانی و خودان شیان و دەستهەلاتداری، گیان و روحی ددەیە پەیڤان و ب رامانان زیندی دکەی، ژ هوزانێن تە شەکر دبارن، سالوخەت و سیفەتێن جوانی و جادوگەرییێ ددەیە پەیڤێن خوە، و وەکو گەوهەرێن ب نرخ و بەها دروست دکەی:

د ئیقلیمێ سوخەن خاقان رەوان بەخش و شەکەر ریزی
ژنەیشەکەر ل ئەوراقان ب جانڕا عەنبەر ئامیزی
ژسیمین ساعد و ساقان ب سەحاری گوهەر ریزی

(جزیری، ٢٠٢٢، ٣١٨)

ب ڤی رەنگی میری داخباریا خوە بو جزیری دیار کریە، د راستیدا جزیری ژی پەسن و مەدحا هوزانا وی دکەت دەما دبێژیت تو دچییە د کووراتیا دەریایا رامان و زانینان‌دا و دوڕ و گەوهەران ژێ دەردئێخی و د چێکرن و ڤەهاندنا هوزانێدا تو یێ هویربینی، شارەزاییا تە د هوزانێدا هندە زور کو تو دچاڤ نقاندنەکێدا دکاری سەد هوزانان بڤەهینی، د ڤێ گوتنێدا دیار دبیت کو میر عمادەددینی دەستهەلیەکا مەزن د ڤەهاندنا هوزانێدا هەبوویە

و هوزانا وی تا وی رادەی بهێز بوویە کو جزیری پێ داخبار ببیت، بێ گومان ئەڤ گوتنا جزیری راستە؛ چونکە بەرسڤدانا میری ب رەنگەکێ ئێکسەر و ب شێوەیێ هوزانەکا رێکخستی و بهێز رامانا شارەزاییا مەزنا میر عمادەددنی د هوزانێدا ددەت:

ب غەوواصی ب سەححاری	تە دوڕ ئانین ژ بەحرەینێ
ژ شەعرا تە شەکەر باری	ژ مصرێ تا ب غەزنەینێ
ب دیقەتبین سەد ئەشعاری	د بێژی (طرفة العین)ێ

(جزیری، ٢٠٢٢، ٣١٨)

دداویا ئەڤێ دانوستاندنێدا میر عیمادەددینی ب ئاشکەرایی ئاماژە ب داخباربوونا خوە ب جزیری دایە و ئەو وەك ماموستایێ خوە دایە نیاسین:

دباغێ لەفظ و مەعنایێ	سوخەن من سەروێ ئازادە
ژ ڤێ ئیملا و ئینشایێ	مە لەوحێ دل نوما سادە
ژ حوسنێ رەونەقەك دایێ	کو شێخ ئەحمەد مە ئوستادە

(جزیری، ٢٠٢٢، ٣١٨)

هەروسا جزیری ب جوانترین پەیف بەحسا میری کریە و ب سەر هەمی میر و بەگلەر و ئاغایان دانایە، پشتی ناڤئینانا میری دبێژیت کو ئەو شانازیێ دبەت کو خزمەتکارێ میر عمادەددینییە:

دبەحرا قولزوما میران	ب غەواصی گوهەر چینم
د بەحثا شەرح و تەفسیران	تو دەریایان وەنابینم
ژ میر و بەگلەر و چیران	غولامێ میر عمادینم

(جزیری، ٢٠٢٢، ٣١٨)

د ژێدەراندا هاتیە، کو میر عمادەددین د حوکمێ خوەدا کەسەکێ توند و دلڕەق بوو و دلوڤانی ب هەڤڕکێن خوە نەدبر، " د سەرێ وی دا مەزنی و غروورەك هەبوو کو جاران ناهێتە سالوخدان...وی دەستێ خوە دانا سەرتەختی و موکوم گرت و خەلك ب هێزا شوێرێ قەهرا خوە چەماند، د زانین و دادی و حوکم و سیاسەتێدا ئەو گەهشتبوو کەمالێ، ژ ترسا بەرچاڤا سیاسەتا وی میرێن رەخ ودوران بندەستی وی ببوون، ئەوی باوەری ب کەسەکێ دی ژبلی خوە نەبوو.."(یازجی، ٢٠١٢، ل ٦٨).

سەرەڕای ئەڤێ چەندێ میر عمادەددینی هەستەکێ نازك د ڤەهاندنا هوزانێدا هەبوو، لێ هەتا نوکە بتنێ شەش هوزانێن وی هاتینە دیتن کو چوار ژێ ب زمانێ کوردینە و دوو ب زمانێ فارسی هاتینە دانان. میر عمادەددینی د هوزانێن خوەدا ناسناڤێ (صەبووری) بکاردهینا (مزووری، ٢٠١٢، ل٦٢) کو رامانا کێشانا هەدارێ ل سەر نەخوەشیان ددەت، و دبیت هەلبژارتنا ئەڤی ناسناڤی؛ ژبەر وێ زولمێ بیت ئەوا وی د زاروکی و گەنجاتیا خوەدا ژلایێ کەسوکار و میرێن دەردورێن خوە دیتی، هەروەسا ژ هوزانەکا وی دیار دبیت کو ئەوی گەلەك خەم و

کوڤان دیتینە و دلێ وی ژ ئێش و زانان برینداربوویە، هەردەم گازندە ژ بەدبەختیا خوە کریە، لێ ئەو ل سەر وان خەم و کەسەران یێ بێهنفرەه بوو، لەورا ئەوی ناسناڤێ (صەبووری) بو هوزانێن خوە هەلبژارتیە:

دلێ مەجرووحێ من پڕ ژانە دیسا

تژی دەرد و غەم و کوڤانە دیسا

نەشێم دەرمان بکەم دەردێ دلێ خو

حەکیمان بینە سەر لوقمانە عیسا

هەچی دی صوورەتا دلدار و دلبەر

بیە حەیران د چار و کەفتە لیسا

بەلێ من زانیە بەدبەختیا خو

چرایێ من حەتا صوبحێ نەئیسا

لوطفا تە عەجەب مامە صەبووری

نەگو حالت چییە دەفتەر نڤیسا

(دوسکی، ٢٠١٩، ل٣٦).

ئێک ژ هوزانێن وی هوزانەکا مەلایێ جزیری د چوارچووڤێ پێنج خشتەکیدا دارشتیە و ئەڤە ئاماژەیەکا دییە، کو ئەو ب ڤی هوزانڤانێ مەزن داخبار بوویە. و د پارچەیا دووماهیێ ژ پێنج خشتەکییا خوەدا دبێژیت:

پڕ د عشقێدا مەحوویین مە نەمان ئەسل و رەهەك

وەکی تە مەست و خوماری کێ دییە خان و شەهەك

لەو صەبووری ژ سەرو قامە نە هشیارە گەهەك

ژئەزل ئەح ب مەلێ دایە ژ عشقێ قەدەحەك

تا ئەبەد مەست و خەرابین ژ مەیا وێ قەدەهێ

(دوسکی، ٢٠١٩، ل٣٤)

ژلایەکێ دیڤە، ئەوی دوو هوزانێن دی ب زمانێ فارسی ڤەهاندینە، ئەڤە عەدەتەکێ هوزانڤانێن کورد بوو کو شارەزاییەکا مەزن د زمانێ فارسیدا هەبوون و هەول ددان کو هوزانان ب ڤی زمانی ژی بڤەهینن. د هوزانەکا خوەدا دبێژیت:

ای بمثل روی تو همچو مه بر فلك

مدح لب لعل تو ورد زبانێ مەلەك..

پیش تو جان باختن لی مرا کار لیك

عشق تو بر کبش کرده زهم باز فك

ملك صبوری شود مقتل درگاه تو

ندر تو خواهد كند جا هزاران چه پك

(دوسكى، ٢٠١٩، ل٣٧)

هەروەسا مير عيمادەددينى گرنگييەكا مەزن ب زمانێ كوردى ددا و هندەك ژێدەر دبێژن كو ئەو هندەك جاران فەرمانێن خوە ب زمانى كوردى دنڤيسين، ئەڤە رامانا وێ چەندێيە كو وى زمانێ كوردى وەك زمانێ دەستهەلات و كارگێريێ ژى بكار هينايە. (يازجى، ١٤٠١، ج٢، ص١١٧٨).

قوناغەكا گرنگ ژ ژيانا مير عيمادەددينێ هەكارى ل سالا ١٦٣٥ دەستپێدكەت، دەمێ سولتانێ عوسمانى موورادێ چوارێ (١٦٢٢-١٦٣٩) بريار داى هێرشەكا مەزن ببەتە سەر دەولەتا سەفەوى، نامەيەك بو مير عيمادەددينى هنارت و فەرمان لێكر كو دگەل وى پشكدار بيت، لێ ميرى داخوازيا وى رەدكر و "ب شێوەيەكێ زڤر بەرسڤا وى دا"، لەورا سولتانى برياردا ل سالا ١٦٣٨ لەشكەرەك هنارتە سەر هەكارى و دشەريدا مير عيمادەددين شكەست و بەرەڤ حەلەبێڤە چوو، لێ ل وێرێ هاتە دەستەسەركرن و بو باژێرێ ئيستانبوولێ هاتە هنارتن و بو دەمێ حەفت سالان د زيندانێدا ما(گولى، ٢٠١٧، ل١٦٦-١٦٩؛ كاپلان، ٢٠٢٢، ل١٧).

دناڤ ئێك ژ هوزانێن ويدا ئاماژە ب ژيانا وى يا زيندانێ هاتيە كرن و سەروبەر و رەوشا خوە يا دەروونى ديار دكەت كو د خەم و حەسرەت و نالينێدا ژيايە، هەروەسا دڤێ هوزانێدا سيمايێن (هوزانا زيندانێ) پێڤە ديارە؛ چونكە سێ جاران پەيڤا زيندان و دوو جاران پەيڤا (حەبس) بكار ئينايە، هەروەسا پەيڤێن (قەيد)، (چال) بكار ئينانە و ئەڤە ژى پەيڤ و دەربڕينێن گرێداى ب زيندانێنە، و هەروەك ئەو ب خوە دبێژيت كو ئەو بو ماوەيەكێ درێژ دزيندانێدا مايە و كەفتيە "دناڤ ژەهرا خەماندا".

گەلەك شوبهەتى ماروونێ ب دوم مايیم دزندانێ

دزندانێ ب دۆم مايیم ددەڤ مارێ غەمان دايیم.

د دووماهيا هوزانێدا پتر تەكەزێ ل سەر زيندانيبوونا خوە دكەت و ناسناڤێ خوە دهينيت و دبێژيت كو صەبوورى د حەبسێدا مايە:

كەمان كێشا كەمانداران

دبارن تير وەكى باران

ل قەبرێ مە بريرنداران

دوێ حەبسێ و كوڤانێ

صەبوورى ما د حەبسێدا

ب دووم مايیم د قەيدێدا

وەكى دنێرى دچالێدا

دەرینە وی ژ زیندانێ.

(دوسکی، ٢٠١٩، ٣٤-٣٥)

ل ڤێرێ دیار دبیت، کو میر عیمادەددین میرەکێ هوزانڤان و رەوشەنبیر بوویە، ژبلی کو میرگەها هەکاری ل سەردەمێ ویدا د رەوشەکا بهێزدا بوو، دبیاڤێ ئەدەب و ڤەهاندنا هوزانێدا ژی دەستەکێ بالا یێ نڤیسینێ هەبوویە، و دڤی بیاڤیدا دکارین ئاماژە ب ڤەهینووکا دیروکا هەکاری بدەین کو ب فەرمانا وی ل سەر دەستێ کاتبێ وی (تومەرخانێ یازچی) هاتیە نڤیسین، و ئەڤ بەرهەمە هەمی ب شێوەێ هوزان و ب زمانێ فارسی هاتیە نڤیسین کو ژ نێزیکی ١٠٥٠٠ دێران پێکدهێت. (یازجی، ١٤٠١، ج١، ل١٧).

٢- **مستەفا خان بەگێ هەکاری**:پەرتوویێ هەکاری هوزانڤانەکێ بەرنیاسە لێ کێم جاران وەکو میر ل میرگەهەکێ هاتیە دنیاسین، رولەکێ مەزن دمیرگەها هەکاری دا هەبوویە، لێ دگەل هندێ ژی بیاڤەکێ مەزن ژ ژیانا خوە بو زانین و ئەدەبیاتێ تەرخانکریە، لەورا دێ ل ڤێرێ گرێدانەکێ دناڤبەرا ژیانانا وی سیاسی و ئەدەبی دروست کەین، ئایا وەکو میر چ رول دناڤ نڤیسین و ڤەهاندنا هوزانێدا هەبوویە؟ ئایا سەربورا وی یا هوزانێ دمیانێ حوکمرانییا ویدا ب چ رەنگ بوویە؟ و بابەتێن هوزانێن وی ژلایێ روخسار و ناڤەروکێڤە ب چ شێوە بوویە؟

مستەفا بەگ کورێ عەبدوللاھ خان کورێ ئیبراهیم خان کورێ محەمەد بەگێ هەکارییە، ئەوی بو ماوەیەکێ درێژ ئانکو پتر ژ ٤٥ سالان حوکم کریە. (گولی، ٢٠١٧٨١-٨٢)، سەبارەت مێژوویا ژدایکبوونا وی هەتا نوکە د چ ژێدەراندا ئاماژە پێ نەهاتیە دان، لێ ماموستا تەحسین دوسکی گومانێ دبەت کو وی ددێرەکا هوزانا خوەدا ئاماژە ب دیروکا بوونا خوە کریە. پەرتو دبێژیت:

پەرتووی رەملا تە قەنجە دا نەکی شەکوا خەطان

یازدە و حەفتێ سەعادەت دانیە لەححانێ فەرەح (دوسکی، ٢٠١٧، ل٢١)

دڤێ هوزانێدا پەرتو بەگ دبێژیت کو: ئەوی پەرتو بەختێ تە یێ باشە و چ گازندەیان ژ خەلەتیێن خوە نەکە. لەورا ئاوازبێژێ کەیفێ یازدە و حەفتێ خوشبەختی داینەتە. و ل دویف دیتنا ماموستایێ ناڤبری یازدە و حەفتێ ئاماژەنە بو سالا ١١٧٠ و دبیت ئەڤە سالا ژدایکبوونا پەرتویێ هەکاری بیت، و ئەڤ سالە دکەڤیتە هەمبەر سالا ١٧٥٦-١٧٥٧ز. و دەمێ بزانین کو ئەوی ل سالا ١٧٨٣ دەست ب میراتیێ کری هینگێ ئەو سالا ماموستای گوتی دێ بەرعاقل بیت. و ئەگەر دیروکا ژدایکبوونا وی راست بیت هینگێ ئەوی د تەمەنێ ٢٥-٢٦ سالیدا حوکم ل میرگەها خوە وەرگرتیە.

ژێدەرێ سەرەکیێ کو پشتراست کری کو میر مستەفا بەگ هوزانڤان بوو و ناسناڤێ وی (پەرتو) بوو پەرتووکا (مختصر أحوال الامراء)ە کو ب ژلایێ میرزا محەمەدێ

یازجی ب زمانێ فارسی هاتیە نڤیسین، و ل سالا ١٩١٤ كەسەكی ب ناڤێ محەمەد تەییار كورێ محەمەد تەییار كو دبیتە نەڤیێ نەڤیێ پەرتوی هاتیە نڤیسین. (یازجی، ٢٠١٢، ص٨٥)، هەروەسا زانا و سیاسەتمەدارێ مەزن عەبدولرەحیم رەحمیێ هەكاری ژی د گوتارەكا خودا ل رۆژنامەیا كوردستان ل ١٩١٩ دیار كریە كو ل "میرگەها هەكاری چەندین زانا دەركەفتینە و بووینە كانییێن زانینێ مینا: ئەحمەدێ خانی، مەلایێ باتەیی، و مستەفا بگ یێ بەرنیاس ب (پەرتو) و گەلەكێن دی" (كوردستان، ١٩١٩، ل٨؛ طاهر، ٢٠١٩، ل ٥٠١). و پەرتو پەیڤەكا فارسییە ب رامانا (پەژنا تیروژكێ یان روناهیێ). (ئامێدی، ١٩٨٠، ل ٣٦٠). د دێرەكا هوزانێدا دبێژیت:

پەرتویی پەرتوییێ نار و شەرارا ئاتەشێ عشق

ژ سەری تا ب قەدەم پێتەك مثلێ شەرەرێ (دوسكی، ٢٠١٧، ل٢٥٧)

دبیت ئەڤ ناسناڤە ئاماژەیەكا سوفیانە بیتن مەبەست ژێ ڤەپەشینا پەژنا تیروژكێن روناهیێ ژ ئاگرێ ڤیان وی بو ذاتێ خودایێ مەزن، هەروەكی ئەوی ددێرا سەریدا گوتی كو ئەو ژ سەری هەتا پێیان د ڤی ئاگریدا سوتیە.

هەرچەند ە كو پێزانین سەبارەت هوزانڤانی و سەربورا وی یا ئەدەبیی كێمن ژی لێ پێزانین دەربارەی ژیانا وی وەكو میر و سیاسەتمەدار كێم نینن، پشتی مرنا بابێ وی ب چوار سالا ئەوی ل سالا ١٧٨٣ حوكم ژ برایێ خوە كەریم خانی وەرگرتیە. (یازجی، ٢٠١٧، ل ٨٣)، هەروەسا دهێتە زانین كو ل دەمێ وی تەختێ میراتیێ وەرگرتی سەروبەر و بارودوخێ وەلاتی دكاودانەكا خراب و پڕی ئاژاوەدا دبوری، لەورا ئەڤە بو هوكا ركو دەمێ وی میراتی وەرگرتی وی دڤیا دەستهەلاتا خوە ب شێوەیەكێ بهێز بو خەلكی بدەتە دیاركرن، هەركەسەك هزرەكی بو دەستهەلاتا وی بكەت، " ژ عەقل و سیاسەتا وی موفسد و بەرهنگارێن وی بنئەمر و گوهدار ببوون، دزانینا ناڤخویی و دەرڤەیی و (ظاهری) و (باطنی) ئەو خودان كەمال بوو، كەسەكی نەدوێریا بەرسڤا وی بدەت، زانا و دەروێش هوگرێن وی بوون".(یازجی، ٢٠١٧، ل ٨٣).

سەرەرای ڤێ چەندێ ل سالا ١٨٢٢ پەرتو تووشی یاخیبوونەكێ ژلایێ كورێ خوە (محەمەد نەسیرخانی) بوو و ب هاریكاریا هندەك هوزێن كوردان بابێ خوە ژ حوكمی لادا و ل گوندەكی زیندان كر، لێ حوكمێ نەصیرخانی گەلەك نەڤەكێشا و پشتی بورینا شەش هەیڤان مر، جارەكا دی پەرتوی دەستهەلاتا خوە ڤەگەڕاند هەتا ئەوژی ل سالا ١٨٢٥ مری. (گولی، ٢٠١٧، ص١٠٢-١٠٤).

د هوزانەكا خودا پەرتو بەحسێ رەوشا خوە دكەت دەمێ كورێ وی دژی وی راوەستیای، و دڤێ هوزانێدا پەرتو گلە و گازندەیان ژ مروڤێن سەردەمێ خوە دكەت، ژ هەبوونا بێ وەفاییێ دنالیت، و دبێژیت كو حەیف و مخابن ئەو دلێ وی یێ وەكی

گەنجینەیا هێڤیان لێ مخابن بەرەڤ بێ ئومێدی و مرنێڤە برن. هەروەسا پەرتو خوزییان بو سەردەمێ گەنجییێ دخوازیت کو دەمێ هێشتا ل سەر هێزا خوە، و ئەڤە رامانا وێ چەندێ یە کو ئەوی ئەڤ هوزانە ددەمێ پیری و بناڤسالڤەچوونێدا نڤیسییە، و دبیت د ئەڤێ هوزانێدا ئاماژە ب یاخیبوونا کورێ خوە محەمەد نەسیر خانی کربیت:

نەخلا بالا تە بەرێ خوە بێ تەلەف بوو حەیف حەیف

سەروا نازك بوو، ژ نازان بەرطەرەف بوو حەیف حەیف..

ئەو دلێ نازك ب سەد نەوعان مەكربوو پەروەرش

لێ ژبو تیرا نەظەربازان هەدەف بوو حەیف حەیف

دل م سندووقەك تژی گەوهەر ژ ئوممێدان هەبوو

ڤی دەمی گەوهەر هەمی مثلێ خەزەف بوو حەیف حەیف..

مایە پەرتو دنێڤا نەحسییا وەقتێ پیریێ

نووجوانی چوو، زەمانەك پڕ شەرەف بوو حەیف حەیف

(دوسکی، ٢٠١٧، ل ١٦٩)

ژلایێ ئەدەبیڤە، مستەفا بەگی بتنێ ئێك دیوان هەیە کو ژ ١٨٩ هوزانان پێكهاتیە، ١٠ ژوان قەسیدەنە و ١٧٦ غەزەلن و ٢ چوارینن و غەزەك ب زمانێ فارسیە، و ژلایێ سەروایێڤە هوزانێن خوە ب هەی پیتێن ئەلفابێیا عەرەبی و کوردی ڤەهاندینە، بتنێ هەردوو پیتێن (ذ، ظ) یێن عەرەبی و پیتا (ژ) یا کوردی بکار نەئینایە. و ژلایێ کێشێ ڤە بەهرا پتر ژ کێشێن عەروزا عەربی بکار هینایە " و لە ئەدەبی کوردیدا کەم شاعیر هەیە ٩ بەحری عەروزی لە شیعردا بەکار هێنابێت". (خەزنەدار، ٢٠٠٢، ب٢، ل٤١٢).

ژلایێ ناڤەروکێڤە پرانییا بابەتێن هوزانا وی بابەتێن ئایینی وەکو موناجات و نەعتا پێغەمبەری و "ئەگەر شاعیرانی کورد بو پیروزباهی سەرەتای دیوانەکانیان بە یەك دوو قەسیدەی مەدحی خودا و پێغەمبەر رازاندبێتەوە، پەرتو نێزیکەی سێ یەکی دیوانی بریتیە لە قەسیدە و پێنجین و چوارین، ئەمانە دەچنە ناو نموونەی شیعری هەرجوانی کە بە زمانی کوردی بێژرابێ". (خەزنەدار، ٢٠٠٢، ب٢، ل٤١٢). لەورا ژ هوزانێن وی دهێتە زانین کو ئەو کەسەکێ دیندار بوویە و یێ ل سەر زانستێن سوفیگەریێ یێ ئاگەهدار بوویە، " ئەو ژ ژیانا زانستی و مەدرەسەیێ دوور نەبوویە و ئەو باش ئەگەهدار بوو ل سەر زانستێن شەرعی تشتێ هندێ دگەهینیت کو دبیت ل سەر دەستێ زانا و مەلایێن سەردەمێ خوە هاتبیتە پەروەردەکرن، وتەریقەتا نەقشبەندی ژی ژ شێخێن وی سەردەمی وەرگرتبیت". (دوسکی، ٢٠١٧، ل٢٢). هەروەك ئەو ب خوە ب شێوەیەکێ ئاشکرا د هوزانەکا خوەدا دبێژیت کو ئەو ژ پەیرەوێن تەریقەتا نەقشەبەندییە:

پەرتوا حینا تە گرت دامانێ پیرێ نەقشەبەند

هاتە گوشى دل ژ غەیبێ (أفرح) وە (لا تخف).

(دوسکی، ٢٠١٧، ل ١٦٨).

ب ڤی رەنگی دیار دبیت کو پەرتو هەم میر و هوزانڤان و هەم زانایەکێ شەریعەتی و سوفی بوویە.

د بابەتێن موناجات و نەعتێدا پەرتوی هوزانێن بهێزڤەهاندینە، کو د پارچە قەسیدەیەکا خوەدا ب ناڤێ خودایێ مەزن دەستپێدکەت و شیان و هێزا وی ددەتە دیار کرن، و جوانی و دلوڤانیا خودایێ مەزن دیار دکەت کو نەبتنێ دایە مروڤان بەلکو دایە هەموو چێکریێن خوە ل سەر روویێ ئەردی، و ئەڤ جوانکاریا داهێنانێ ئەوا دڤێ گەردونێدا هەیە ژ جوانیا سیما و سیفاتێ خودایێ مەزنە:

سەرنامەیی فەتحێ ئین موناجات

چێکر مە ژبو قەضایێ حاجات

دیباجە ب ناڤێ ئسمێ ئەللاهـ

دانی مە ژبو رەجائێ دلخواە..

ئەی خالقێ ئەرض و ئاسمانان

ئەی راحمێ پیر و نەوجوانان..

ئەی رازقێ موئمنان و کافر

حوسنا تە د جوملەیان باهر

گەر ئینس و ئەجننە و نەباتات

زیر روح و طویوور و با جەمادات

یەکسەر هەمی مەظهەرێ سیفاتن

مرئاتێ سیفاتێ پاکێ ذاتن

(دوسکی، ٢٠١٧، ل ٥٩).

هەر د غەزەلەکا دی یا موناجاتێدا دبێژیت، کو میر و پاشامە و ژ هەمی مولك و مالێ دونیایێ بێمنەتم لێ ئەگەر رەحم و دلوڤانیا خودایێ مەزن هەبیت بو من ب هەمی پارە و مالێ دونیایێ دئینیت:

پەرتویی ژ میر و پاشان یەك قورش نینە مننەت

حینا هەبت ژ جانان یەك ذەررەیەك عینایەت (دوسکی، ٢٠١٧، ١٠).

ئێك ژ تایبەتمەندیێن دی یێ هوزانا پەرتوی کاریگەریا وییە ب مەلایێ جزیری، تا رادەیەکێ کو تاما شیعرا جزیری ل سەر دیوانا وی زالە، ئەوی هوزانێن خوە ل سەر دەریایێن مەلایێ جزیری ڤەهاندینە و پەیڤ و گوتن و بێژەیێن وی ژ بو سەنگی بکار ئینایە، و گەلك جاران هوزانێن خوە ل سەر سەروایا مەلایێ جزیری ڤەهاندییە. (ئامێدی، ١٩٨٠، ل٣٦٣)،

بو نموونە پەرتوی د هوزانەکا ب چارچووڤێ (موسەمەط) و ب کێشا رەجەزا هەشت تەفعیلەیا (مستفعلن، مستفعلن، مستفعلن، مستفعلن) ڤەهاندیە کو ژلایێ روخسارێ و ناڤەروکێڤە ب تەمامی چاڤ ل مەلایێ جزیری کریە:

ئاهێ ژ دەردێ دل نەکت، هەر چی نەدی ئازارێ چەرخ

دەربێ ل نیڤا دل ددەت، لامع سیفەت نووبارێ چەرخ

(جزیری، ٢٠٢٠، ل٩٦)

پەرتوو ژی هەر ل سەر رێچکا جزیری دبێژیت:

سەد ئاه و سەد فریادە من ئیرو ژ ڤێ مەککارە چەرخ

ئەو حیلەسازا پیرەژەن ئەو ماکرا سەححارە چەرخ

(دوسکی، ٢٠١٧، ل ١٢١).

د نموونەیەکا دیدا جزیری دبێژیت:

ئەووەل کو یارێ دا مە یەك ذەرڕەیەك عینایەت

قسمەت مە خەمر و جامە ددەفتەرا هیدایەت

حوسن و جەمالێ جانان نا دێرتن تو پایان

هەر چی نەبت بیدایەت ئەسلەن نەهن نیهایەت

(جزیری، ٢٠٢٠، ل ٧٥)

د بەرامبەر دا پەرتوویێ هەکاری ب هەمان روخسار و ناڤەروکڤە دبێژیت:

ئیروکە عشقێ دلبەر د دل کر وەکر سرایەت

سێسەد زەبان گویا نەشێن بکن ریوایەت

حوسن و جەمالێ جانان حوبب و ئەڤینیا من

هەردوو د بێ زەوالن ئەوان نەهن نیهایەت.

(دوسکی، ٢٠١٧، ل ١٠٨)

ژڤێرێ دیار دبیت، کو ژێدەرو ئیلهاما پەرتویێ هەکاری داریێتنا هوزانێدا هەم ژلایێ روخسار و هەم ژلایێ ناڤەروکێڤە مەلایێ جزیری بوویە، ب ڤی رەنگی دئەدەبیات کرمانجیا سەریدا پەرتویێ هەکاری وەکو میرەکێ هوزانڤان دچیتە دقوناغا چاڤلێکرنێدا کو ب پلا ئێکێ یێ کاریگەربوویە ب مەلای جزیری.

٣- میر محەمەد بەگێ کورێ (محی السنة) بەگێ هەکاری: ئەو ژ ئێك ژ میرێن هوزانڤانە و ناسناڤێ وی (عەلائی)یە، ئێك ئاماژە ب هوزانڤانبوونا وی د پەرتووکا (مختصر أحوال الامراء) دا هاتیە، پێزانین سەبارەت میر محەمەد بەگی زور کێمن لێ ژ ژێدەران دهێتە زانین کو ئەو ل سالا ١٨١٧ میر بوو.(یازجی، ٢٠١٢، ص٧١). هەتا نوکە چ بەرهەمێن وی نەهاتینە دیتن ژبلی هوزانەکێ ب زمانێ فارسی کو دداوییا وێدا ئاماژە ب ناسناڤێ خوە دایە:

بظاهر چون (علائی) دور شد از سرو رعنائی
پریشان گفت و گو چون بید مجنونست پنداری

(رێکانی، ١٤٠١، ١٩٧)

(هەرچەندە عەلائی ب سەرڤە ژ سەروا جوان دوورە لێ د دانوستاندنێ داد یێ هزر کەی ئەو وەکو بییەکا پەریشانە)

٤- **میر عەبدوللاھ خان بەگ**، ئەو کورێ ئیبراهیم بەگ کورێ محەمەد بەگییە، و بابێ پەرتویێ و نەڤیێ عەلائییێ هەکارییە، ل سالا ١٧٨٠ مریە. (گولی، ٢٠١٧، ل ٨١)، سەرەڕای کو ماوەیەکێ میراتی ل هەکاریان کریە لێ پێزانین ل سەر ژیانا وی یا کەسایەتی و سیاسی زور دکێمن، ئێکەم ژێدەر کو بەحسێ وی کریت پەرتووکا (مختصر أحوال الامراء)ـە کو دبێژیت:" ئەو مروڤەکێ عارف و دلپاك و خودێناس بوویە لەوڕا ناسناڤێ وی یێ شعری (عارف) بوو".(یازجی، ٢٠١٢، ل ٧٨). ئێك ژ وان میرێن هەکاری بوو یێن گرنگی ب ئەدەب و هوزانێ دایە لێ مخابن تەنها هوزانەکا وی ب زمانێ فارسی هاتیە دیتن و د سەریدا نقیسیە (من کلام عارف عباسی)، و د دێرا دووماهییێدا دبێژیت:

حال (عارف) ز خیالات بناگوش چو گل
امشب ای بزم حریفان چو خیال دهنست

(رێکانی، ٢٠٢٠، ل ٩).

٥- **عەبدوللاھ بەگێ هەکاری**: کوڕێ پەرتویێ هەکارییە، و ناسناڤێ وی یێ هوزانێ (مەستی) بوو (یازجی، ٢٠١٧، ل٨٣)، گورێ وی ل باژێرێ جولەمێرگێیە و ل سەر کێلیا وی هاتیە نقیسین:" هذه روضة المرحوم السلطان.. عبدالله خان ابن مصطفی خان بك العباسی.. سنة ١٢٣٢هـ". (گولی، ٢٠١٧، ص ٢٩٦)، ئانکو (ئەڤە میرگا رەحمەتی سولتان عەبدوللاھ کورێ مستەفا خان بەگێ عەبباسییە.. سالا ١٨١٦ز). محەمەد تەییار دبێژیت کو ئەو جێگرێ بابێ خوە بوو و حوکم ل باژێرکێ ئەلباکێ دکر، لێ ئەو هێشتا بابێ وی ساخ مربوو و کوڕەکێ بچووك ل دویڤ خوە هێلایە ب ناڤێ نووروللاھ بەگ. (گولی، ٢٠١٧، ص٨٣). هەرچەندە عەبدوللاھ بەگ هوزانڤان بوو و "د زانین و سیاسەتێدا خودان کەمال بوو". (یازجی٢٠١٢، ل ٨٣) لێ هەتا نوکە چ بەرهەمەکێ وی نەهاتیە دیتن.

٦- **میر شەرەفخان**: ژێدەرێ ئێکانە بەحسێ ڤی میری کری مەلا مەحموودێ بایەزیدییە کو د پەرتووکا (جامعێ رسالە و حیکایەتاندا) دبێژیت، کو شەرەفخان "ئێك ژ میرێن هەکاریانە و ژ دووندەها عەبباسییە" (بایەزیدی، ١٢٧٧مش، ل١٦)، ل سالا ١٦٩٠ هاتیە دونیایێ و ل سالا ١٧٤٨ ل جولەمێرگێ مریە، و بایەزیدی دبێژیت کو وی گەلەك هوزان ب زمانێن کوردی و فارسی

هەنە.(بایەزیدی، ١٢٧٧مش، ل١٦)، لێ ئەوی ئاماژە ب هیچ ژوان نەدایە و تا نوکە ژی چ بەرهەمێن وی نەهاتینە دیتن.

ژئەڤا بوری دیار بوو، کو پتریا رێژەیا میرێن هوزانڤان ل میرگەها هەکاریدا ل سەدەیێ ١٨ و ١٩ پەیدا بووینە، نەخاسمە سەردەمێ مستەفا خان بەگی کو باپیر وباب و کورێ وی ئێك ل دویف ئێك میر و هوزانڤان بوون.

ئەنجام:

١- ب گشتی ئەدەبیاتا کلاسیکیا کرمانجیا سەری د هەمبێزا میرگەهـ و دەولەتێن کوردیدا د بزاڤەکا ئەدەبی و رەوشەنبیریا خورتدا بوویە، چەندین هوزانڤانێن مەزن ژێ دەرکەفتینە و هژمارەکا وان میرێن خودان دەستهەلات بوون کو حوکم ل میرگەهێن کوردی کرینە.

٢- میرێن هوزانڤان رولەکێ مەزن د بەلاڤکرنا زانین وزانستێدا هەبوو، تایبەت د بیاڤێ نڤیسینا هوزانێدا دەستەکێ باش یێ نڤیسینێ هەبوون و هوزان ب زمانێ کوردی و هندەك ژی ب زمانێ فارسی نڤیسینە.

٣- دڤێ ڤەکولینێدا دیار بوو،کو هندەك ژ میرێن هوزانڤان دیوانێن تەمام یێن هوزانێ هەبوون مینا: پەرتویێ هەکاری و محەمەد تەییار پاشایێ بەهدینانی، و هندەك ژی چەند پارچەیێن هوزانان هەبوو، و هندەکێن دی بتنێ ناڤ و ناسناڤێن وان ژێدەر و بەلگەنامەیێن دیروکیدا دیارن.

٤- دهوزان و بەرهەمێن ڤان هوزانڤاناندا دیار بوویە گەلەك ب هوزانڤانێ مەزن مەلایێ جزیری داخبار بووینە و پێ کاریگەر بووینە و ژ ئەنجامێ ڤێ چەندێ هندەك ژ وان دیوانا وی ب دەستێن خوە نڤیسینە، دبیت ل ژێر ڤێ کاریگەریێ وان هوزان ڤەهاندبیت.

٥- تشتێ بالکێش د ناڤەروکا هوزانێن ڤان میراندا دیار دبیت، کو هیچ بەرژەنگێن سیاسەت و حوکمڕانیا وان دهوزانێن خوەدا دیار نەکرینە، ژبلی هندەك لایەنێن کێم ژ ژیانا خوە، بەلکو بابەتێن خوە بو سوفیگەری و بابەتێن ئایینی و دلداری...هتد تەرخانکرینە.

٦- دڤەکولینێدا دیار دبیت، کو هەردوو میرگەهێن بەهدینان و هەکاری سەرکێشێن هوزانڤانێن میر بوویە، ئانکو دناڤ هەمی میرگەهێن کورداندا ب گشتی بتنێ میرێن ڤان هەردوو میرگەهان گرنگی ب ڤەهاندنا هوزانێ و دانانا دیوانان داینە.

لیستا ژێدەران:

أ- دەستنڤیس:

١- اسماعیل پاشا، کەشکولا اسماعیل پاشای (دەستنڤیس). دانەیەك ل دەف هێرش کەمال رێکانی پاراستیە.

٢- نقيسەرێ نەديار، كەشكول (دەستنڤيس). ئەرشيڤخانەيا نشتيمانى ل بەرلين https://www.qalamos.net/receive/DE1Book_manuscript_00044986.
٣- محمد طيار پاشا، ديوانا مەلايێ جزيرى، (دەستنڤيس). دانەيەك ل دەف هێرش كەمال رێكانى پاراستيە.

ب- پەرتووك

- ب زمانێ كوردى:

١- اسماعيل بادى، مەدرەسەيا قوبەهان و رولێ وێ د پێشڤەبرنا ئەدەبياتا كلاسيكا كوردى، ناڤەندا خانى، دهوك، ٢٠٢١.
٢- تەحسين ئيبراهيم دوسكى، باغێ ئيرەم، سەنتەرێ ڤەكولينێن كوردى، زاخو، ٢٠١٩.
٣- تەحسين ئيبراهيم دوسكى، ديوانا پەرتو بەگێ هەكارى، ئەكاديمياى كوردى، هەولێر، ٢٠١٧.
٤- تەحسين ئيبراهيم دوسكى، گولزار، دەزگەهێ پالو، دهوك، ٢٠٢٢.
٥- تەحسين ئيبراهيم دوسكى، ل دور ئەدەبێ كرمانجى ل سەدەيێ ١٨ و ١٩، كورێ زانيارى كورد، هەولێر، ٢٠٠٤.
٦- ديوانا مەلايێ جزيرى، ساخكرن: تەحسين ئيبراهيم دوسكى، كتێبخانا جزيرى، دهوك، ٢٠٢٠.
٧- سەعيد دێرەشى، شاعرێ مەزن محەمەد تەيار پاشا ميرێ بەهدينا، كوڤارا ديروك، هژمار ١٤، دهوك، ٢٠١٧.
٨- سەعيد دێرەشى، كوتاهيا ميرگەها بەهدينان، كوڤارا ديروك، هژمار ٩، دهوك، ٢٠١٥.
٩- صادق بهاءالدين ئامێدى، هوزانڤانێت كورد، كورێ زانيارى كورد، بەغداد، ١٩٨٠.
١٠- عبدالرحمن مزوورى، ميرعمادەدينێ هەكارى (صەبورى)، كوڤارا پەيڤ، هژمار ٦٠، دهوك، ٢٠١٢.
١١- عبدالرحيم رەحمى هەكارى، تضيق انكشاف، روژنامەيا كوردستان، استانبول، ١٩١٩.
١٢- مارف خزنەدار، ميژووى ئەدەبى كوردى، ب ٢، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢.
١٣- محەمەد عەلى قەرەداغى، بايەخدانى ميرانى ئامێدى بە روشنبيرى لە دەڤەرى بادينانڊا، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦.
١٤- مەلا مەحموود بايەزيدى، جامعێ رسالە و حكايتان، بترسبورك، ١٢٧٧مش.
١٥- ميرزا محەمەدێ يازجى، مختصر أحوال الامراء- وەرگێڕان: نزار ايوب گولى، سپيرێز، دهوك، ٢٠١٢.
١٦-

١٧- نزار ايوب گولى، ژ هوزانڤانێن كەڤنێن بەهدينان مەلا رەمەزانێ عەبباسى، كوڤارا ديروك، ژمارە ١٢، دهوك، ٢٠١٦.
١٨- هێرش كەمال رێكانى، شاعرەكێ دى ژ كلاسيكێن كوردى مير عەبدوللاهـ خان بەگێ هەكارى، كوڤارا رووگەهـ، ژمارە ١٠-١١، دهوك، ٢٠٢٠.
١٩- هێرش كەمال رێكانى، عەشيرەتێن بەهدينان ١٥١٤-١٩١٨، سەنتەرێ بێشكچى، دهوك، ٢٠١٩.
٢٠- هێرش كەمال رێكانى، گەنجينەيا بەهدينان، بەرگێ ئێكێ، پروژەيێ بەندەر، تەهران، ٢٠٢٠.
٢١- هێرش كەمال رێكانى، مير و شاعرێ كورد محەمەد بەگێ هەكارى (علائى)، كوڤارا كەشكول، شمارە: ٧، سال:٢، مهاباد، ١٤٠١هـ. ش.

- ب زمانێ عەرەبى:

١- أنور المايى، الاكراد فى بهدينان، ط٣، مطبعة خانى، دهوك، ٢٠١١.
٢- تەحسين ئيبراهيم دوسكى و حمدى عبدالمجيد السلفى، معجم الشعراء الكرد، سبيرێز، دهوك، ٢٠٠٨.
٣- سعدى عثمان هروتى، كوردستان و الامبراطورية العثمانية، موكريانى، اربيل، ٢٠٠٨.
٤- شرفخان البدليسى، شرفنامه: ترجمة: محمد على عونى، دار الزمان، بيروت، ٢٠٠٧.
٥- نزار ايوب گولى، اماره هكارى فى العهد العثمانى، سبيرێز، دهوك، ٢٠١٧.
٦- هوگر طاهر توفيق، الكرد بحوث و دراسات فى تاريخهم الحديث و المعاصر، سەنتەرێ زاخو بو ڤەكولينێن كوردى، زاخو، ٢٠١٩.

- ب زمانێ فارسى:

١- تمرخانى يازجى، ميرنامه حكاريان، تصحيح: خالد سادينى، پيوند، وان، ١٤٠١هـ.ش.

دور الأمراء الشعراء في ادبيات الكرمانجية العليا الكلاسيكية امارتي بهدينان و هكاري نموذجاً

الملخص:

لقد ظهر الادب الكوردي في أحضان الامارات الكوردية، لذلك فقد أ ثر مرحلة الا مارات في التاريخ الكوردي على أدبه، لا سيما وان بعض الا مراء أهتموا بنشر العلم والادب في ا ماراتهم وبدؤوا بكتابة الاشعار ووضع الدواوين جنباً الى جنب قيامهم باعباء السياسة والحكم.

يركز هذه البحث على مرا حل ظهور الادب الكوردي في الا مارات الكورد ية، كما يلقي الضوء على امراء الشعراء وبيان دورهم في مجال الادب والشعر، مع التركيز على تجاربهم الشعرية

وآ ثارهم من حيث الشكل والمضامين. وهل انعكست تجارب الا مراء السيا سية والإدارية في آ ثارهم الشعرية؟ وهل انتهج هؤلاء نهج الشعراء الذين سبقهم، ومن هم أبرز الشعراء الذين أثروا على شعر هؤلاء الامراء.

وفي الأخير تكمن أهمية هذا البحث في ان الكثير من القراء لا يعرفون لحد الآن ان بعض الشعراء الكورد الكلاسيكيين كانوا أمراءً و خصصوا مراحل من حياتهم للحكم وإدارة امارا تهم، و في نفس الوقت كان لهم يد طولى في الادب عموماً والشعر خصوصاً. ويساعد هذا البحث في تكوين صورة أوضح لهولاء الشعراء.

مفاتيح البحث: *الأدب الكلاسيكي، الامارات الكوردية، الامراء الشعراء، بهدينان، هكاري.*

The Role of Prince Poets in the Northern Kurmanji Kurdish Classical Literature Hakkari and Bahdinan as an example

ABSTRICT:

The Kurdish classical literature emerged in the embrace of the Kurdish emirates. Hence, this period of history had an influence on the Kurdish classical literature and poets. It is worth mentioning that several Kurdish princes, in addition to their political and power positions, had an influential role in composing poetry and had published their own poetry collections.

This research stresses on the developing stages of Kurdish classical literature in accordance with the Kurdish emirates. Besides, it focuses on the prince poets showcasing their role in the literary and cultural fields. The paper studies the poetics of their works in terms of style and content. It addresses a manifold question about poetry written by prince poets. Did their poems include political and authoritative inclinations? Or were their poems devoid of such inclinations? Did they follow their contemporaries and their writings as a blueprint for writing theirs? Or did they follow their poetic ancestors? Most significantly, which prominent poets, from the two mentioned groups earlier, influenced them the most?

This research is significant for its aspiration to familiarize the readers with a number of Kurdish classical poets who were princes and had dedicated a stage of their lives to authority. This research highlights their prolific abilities and noteworthy role in writing poetry.

Keywords: *classical literature, Kurdish emirates, prince poets, Bahdinan, Hakari.*